

Sven-Eric Liedman

DEN HISTORISK-KRITISKA SKOLAN I IDÉHISTORISK BELYSNING

1

Birgitta Odéns uppsats *Det moderna historisk-kritiska genombrottet i svensk historisk forskning* (Scandia 1975: 1) innebär ett stort framsteg i den pågående, allt intensivare debatten om historievetenskapens nutida traditioner. Den weibullska omvälvningen framstår här inte längre som en händelse i en persons liv, inte som en konversion med eller utan utländska förebilder. I Birgitta Odéns framställning innebär den inte heller blott och bart anammandet av ett vitt och vagt vetenskapsideal. Forskningsprogrammets kompletta karaktär kommer äntligen till synes. Vi får se konturerna av en vetenskapshistoriskt betydelsefull omvandlingsprocess, där helheten och inte de spridda delarna är det nya och beaktansvärda.

Den historisk-kritiska skolan¹ framstår därmed äntligen som en verklig forskningstradition. Den är inte historievetenskap rätt och slätt; den har sina bestämda förutsättningar och begränsningar. Den är inte bara källkritik tillämpad på historiska forskningsområden där källkritik dittills använts med slapp och gentil hand. Den är inte heller enbart ett empiriskt eller ”positivistiskt” vetenskapsideal applicerat på historieforskningen. Den har åtskilliga andra bestämningar: antaganden av teoretisk natur, etiska och estetiska krav osv.

Birgitta Odéns uppsats förverkligar därför väsentliga önskemål bakom det projekt *Humanistiska forskningstraditioner i Sverige*, som vi sedan ett drygt år bedriver i Göteborg. De humanistiska disciplinerna har alltför länge betraktats i isolering; deras företrädare har ofta nöjt sig med att hävda disciplinernas av allt och alla oberoende vetenskaplighet. Följden har blivit en form av historielöshet. Varje fack har sitt moderna genombrott att peka på: det må vara Schücks, brö-

¹ I det följande använder jag som synonymer ”den historisk-kritiska skolan”, ”Weibullskolan” och ”weibullianerna”. Jag är medveten om att enhetligheten i denna skola inte bör överdrivas. Ett närstudium skulle inte bara avslöja ett antal särpräglade forskarpersonligheter utan också skillnader mellan skolans olika generationer, alltså mellan den första, som består av bröderna Weibull, den andra, som är bröderna Weibulls elever (Erik Lönnroth, Sture Bolin och Sven A. Nilsson framför andra), och en tredje, elevernas elever.

derna Weibulls eller Hägerströms. Före respektive genombrott har ämnena levt ett trist o- eller halvvetenskapligt liv; efter dem har man nått den verkliga forskningens lyckliga högplatå.

Det är ett parti i Birgitta Odéns uppsats som förefaller mig särskilt intressant och viktigt. Det är hennes presentation av den weibullska historiesynen eller världsbilden. I den historisk-kritiska skolan har man normalt inte velat kännas vid någon egen historiesyn. Anledningar har sannolikt inte bara varit att historiesyn och historiskt perspektiv har en obehaglig släktskap med historiefilosofi, Hegel, statsidealism, nationalism och annat ovetenskapligt och ont. Ett perspektiv innebär på sitt sätt en begränsning. I sina principuttalanden har företrädarna för den weibullska skolan inte velat veta av några sådana begränsningar. Målet är en rätt och slätt objektiv och vetenskaplig forskning, som det står i presentationen av *Scandia*;² det gäller att "vinna kunskap om vad som verkligen varit" och varken mer eller mindre, som Curt Weibull påpekar;³ den historiske fackmannen eftersträvar till skillnad från litteratörer och 1800-talsandar "en realistisk uppfattning av verkligheten", en "verklighetsbetonad uppfattning", som Erik Lönnroth hävdar.⁴ Om dylika uttalanden skulle betraktas utan samband med den historiska forskning, som företrädarna för den historisk-kritiska skolan bedriver och bedriver, så skulle de kunna tolkas som utslag för en naiv realism. Den stränga, principfasta och i sitt slag mycket raffinerade forskningsart, som weibullianerna utvecklat i en strid ström av avhandlingar och uppsatser, vittnar om ett helt annat sinne. De anförda uttalandena — som lätt skulle kunna tiofaldigas — har udden riktad inte bara mot allt slags partigängeri och ideologiskt önsketänkande utan också mot alla historiesyner, historieteorier och medvetet anlagda perspektiv på historien.

Nu spårar alltså Birgitta Odén en historiesyn i den historisk-kritiska skolan. Eller rättare sagt spårar hon två *olika, inbördes ej relaterade* historiesyner (något som hon inte betonar och som jag därför vill understryka desto kraftigare). Enligt den ena är historien först och sist kampen mellan olika idéer. Enligt den andra är det handelns utveckling som utgör ryggraden i den historiska utvecklingen i stort.

Jag tänker inte närmare gå in på frågan i vad mån hon därmed uttömt förrådet av weibullska historiesyner. Det är förvisso möjligt att uppbåda exempel som pekar i andra riktningar. Curt Weibull kan t.ex. hävda att initiativet i handelsutbyttena utgår "från det kommersiellt överlägsna folket eller rättare från

² Jfr *Birgitta Odén*, *Scandia* — tidskrift för en annan uppfattning, i *Historia och samhälle. Studier tillägnade Jerker Rosén*, 1975, s. 188 f.

³ *Curt Weibull*, *Sverige och dess nordiska grannmakter* (1921), omtr. i dens., *Källkritik och historia*, 1964, s. 64

⁴ *Erik Lönnroth*, *Om vikingar* (1947), i *Från svensk medeltid*, 1959, s. 9. Om det svenska och danska rikets uppkomst (1921), i a.a.

det industriellt överlägsna landet”.⁵ Uttalandet föranleder emellertid inte några utforskningar av det ena eller andra landets produktion. Erik Lönnroth har å sin sida gjort sig till talesman för ett slags totalitetsperspektiv på historien: ingen särskild aspekt, vare sig den politiska, den ekonomiska eller den kulturella, kan bestämmas som den avgörande.⁶ Ett sådant rent principiellt påpekande utsluter på intet sätt att Lönnroths forskningar kan ha bedrivits utifrån huvudperspektiven idékonflikter och handel.

Kombinationen idéer och handel gav mig omedelbart en association till John Stuart Mill. Associationen kan te sig halsbrytande. Mill var en stor vetenskapsman i mer än ett avseende — stor och oförtjänt obeaktad i dag — men han var en klen historiker, hemfallen åt just de spekulativa konstruktioner som bröderna Weibull och deras efterföljare jagat ut ur svensk historieforskning. Mill var samtidigt en teoriskapare av mått, ivrig att finna lagbundenheter och stora sammanhang vart han än vände blicken. Teorier av det slaget var, som Birgitta Odén påpekar, inte gångbara mynt i den historisk-kritiska skolan i Sverige.

Men min avsikt är inte att utöka den redan stora och brokiga skaran av påstådda förebilder för Lauritz Weibull med en ännu mer osannolik figur.⁷ Det finns, så vitt jag vet, ingenting som tyder på att någon i Weibullskolan skulle ha ägnat Mill uppmärksamhet eller intresse.

Vad som däremot är påfallande och viktigt är att det finns avgörande likheter mellan Mills och den historisk-kritiska skolans historiesyn. De är inte ensamma om den. Mill förtjänar att nämnas bland tusen andra därför att han klarast och pregnantast utvecklat historiesynen (eller man kan lika väl säga: människo- och samhällssynen) till två olika teorier vars samband han inte lyckats påvisa. Det är därför och endast därför som hans åskådning är av intresse i det aktuella sammanhanget. Han har utvecklat och preciserat något som i Weibullskolan endast framstår som självklara, ”naturliga”, av teorier och perspektiv obefläckade historiska förklarings typer. Det är därför som man kan hoppas på att med Mills hjälp komma åt de grundläggande antagandena om människan, samhället och de historiska utvecklingslinjerna i det weibullska dubbelperspektivet. Det gäller alltså att dechiffrera tankevanor och tysta förutsättningar. Därmed borde det också bli möjligt att sätta in den mest framgångsrika riktningen inom 1900-talets svenska historievetenskap i ett vidare vetenskaps- och idéhistoriskt perspektiv.

Objektet för undersökningen är alltså idéstrukturer och inte idépåverkningar. I många undersökningar av idépåverkan förutsätter man att en åskådning är

⁵ *Curt Weibull*, s. 32. — Curt Weibull citerar i sammanhanget ett uttalande i samma riktning av Erik Arup, vilket måhända är av intresse.

⁶ *Erik Lönnroth*, *Roms fall*, i *Historia och dikt*, 1959, s. 32 f.

⁷ Diskussionen på den punkten har ju varit livlig i *Scandia* och *Mediaeval Scandinavia* alltifrån *Rolf Arvidssons* uppsats Lauritz Weibull, Henrik Schück och Joseph Bédier, *Scandia* 1971.

tillfullo förklarad så snart man uppdagat förlagorna eller inspirationskällorna. Lauritz Weibulls genombrott är alltså utrett och insatt i sitt fasta kausalsammanhang så snart man kunnat påvisa något liknande hos Jessen, hos Bédier eller någon annan. Weibulls samlade beläsenhet plus hans personliga kontakter i skiftande miljöer (inklusive den ”sydsvenska herrgårdsmiljö”, som en av hans motståndare fäste sådant avseende vid)⁸ skulle alltså utgöra den sammansatta och totala ”orsaken” till att han blev den historiker han blev.

När man håller sig till en persons eller en begränsad riktning utveckling och karakteristika framträder inte absurditeten i dylika orsaksförklaringar tillfullo. Den blir desto mer påfallande när den tillämpas på förklaringen av stora och breda idé- och vetenskapshistoriska omvandlingsprocesser. Hela den romantiska föreställningsvärlden eller hela 1800-talets strängt deterministiska vetenskapsideal skulle kunna upplösas i och förklaras genom personliga och litterära kontakter. Romantiken har sin förklaring i förromantiken, förromantiken ytterligare i något annat, och så vidare tillbaka till skapelsens dag.

Svårigheterna hopar sig också när det gäller att förklara samtidiga upptäckter inom vetenskapen. Att två eller flera forskare samtidigt kommer fram till samma resultat kan enligt detta synsätt bara förklaras med att någon eller några av upptäckarna förtiger sin tacksamhetsskuld till den verkliga upphovsmannen eller att de alla har exakt samma inspirationskällor.⁹ På motsvarande sätt kan likheten — eller rättare sagt *vissa* likheter — mellan Bédier och Weibull bara förklaras med att den ene påverkats av den andre (deras respektive inspirationskällor är ju i övrigt olika).

Det är betydligt enklare att anta att olika forskare och forskningstraditioner verkar inom likartade problemområden, ställs inför besläktade lösningsförsök och har till sitt förfogande samma eller snarlika metoder. Hur forskarna avgränsar sina problem, hur de väljer den ena lösningen framför den andra och hur de utvecklar den ena eller andra metoden är naturligtvis beroende av tusen och en faktorer. På detta mer begränsade plan har studiet av de litterära och personliga påverkningarna sitt självklara intresse.

Men om likheter och skillnader ska återföras på vissa idéstrukturer och inte på påverkningarnas små kolliderande atomer, så förutsätter det ett strängt och idogt arbete med dessa strukturer och inte bara diverse lösliga hänvisningar till ”tidsanda” och annat skumt. Den weibullska traditionen måste sättas in i ett stort men likväl fast idé- och vetenskapshistoriskt sammanhang.

Det följande är att betrakta som en skiss till hur en sådan positionsbestämning skulle kunna göras.

⁸ Bertil Boëthius i polemiken mot Erik Lönnroth, HT 1950.

⁹ För principiella synpunkter, se t.ex. Thomas S. Kuhns uppsats *Energy Conservation as an Example of Simultaneous Discovery*, i *Critical Problems in the History of Science*, ed. Clagett, 1962, s. 321 ff.

2

Företrädarna för Weibullskolan vill framstå som historiker och ingenting annat. De mobiliserar inte teorier om människa och samhälle i sina arbeten. De drar inte in några naturvetenskapliga föreställningar; vad t.ex. darwinismen betytt för dem får man söka i andra källor än deras vetenskapliga skrifter. Lika litet vill de framstå som folkets och nationens läromästare. Medan deras motståndare i Uppsala och Stockholm hyste väldiga ideologiska ambitioner¹ utöver sin strävan att klargöra det historiska händelseförloppet så söker inte weibullianerna påverka opinionerna annat än genom vetenskapligt säkerställda fakta.²

I närperspektiv kan dessa drag te sig naturliga. I bredare vetenskapshistoriskt perspektiv är de däremot helt avgörande. Weibullskolan företräder en strängt specialiserad historievetenskap. Dess företrädare betraktar sig som kompetenta att bearbeta och lösa en typ av problem som räknas till historievetenskapen; där vill de inte ha konkurrens av andra forskare av annan skolning och inriktning. Samtidigt accepterar de en rad övriga områden som främmande specialiteter. De övertar språkforskarnas resultat.³ De utmärker noga var gränsen för arkeologin går; arkeologins resultat kommer till flitig användning, men arkeologer som ger sig in på vad som uppfattas som historiens domäner tillrättavisas.⁴

Andra discipliner lämnas helt ur räkningen. Nationalekonomi och sociologi hör dit. Weibullianer har lämnat tunga bidrag till Sverige (och åtminstone i Sture Bolins fall: Europas) ekonomiska historia, men de förräder inte med en min om de är nyklassiker eller någonting annat; slikt faller inte bara utanför den utstakade kompetensfären utan också utanför deras intresseområde som historiker.⁵

Gränserna för arbetsfältet är emellertid inte lätta att omedelbart skönja. Man kan inte söka dem i objektet: det förflutna över huvud taget eller så långt bakåt som de historiska källorna sträcker sig kan bli föremål för hans forskningar. Historiska specialdiscipliner — litteraturhistoria, idéhistoria osv. — kan till nöds accepteras men inte behandlas som verkliga specialiteter. Det skulle t.ex. inte falla Curt Weibull in att i sina Christina-forskningar sätta sin lit till andras utredningar av drottningens idévärld. För den weibullske historikern är hans ämne med självklarhet den överordnade historiska disciplinen.

¹ En verkligt stortalig historieideolog var *Ludvig Stavenow*, bl.a. i skriften *Den moderna vetenskapens genombrott i svensk historieskrifning*, 1913, 3:e uppl. 1937.

² Det hindrar naturligtvis inte att de med kraft tagit ställning i ideologiska konflikter. För att övertyga sig om det behöver man bara gå till *Curt Weibulls* föredrag *Enhetstanken i Norden* (omtr. i *Historiska problem och utvecklingslinjer*, 1965, s. 7 ff), som han höll året 1941.

³ T.ex. för tolkningen av runinskrifter och norsk-isländsk skaldediktning.

⁴ Det gäller framför allt diskussionerna kring *Knud Stjernas* avhandling *Svear och götar under folkvandringstiden*, 1905.

⁵ Deras motpol är här givetvis *Eli F. Heckscher*, jfr dennes *Historieuppfattning — materialistisk och annan*, 1944.

Den kompetens som han obetingat gör anspråk på är den att värdesätta historiska källor, att destillera fram de säkra fakta som källorna tillåter och att konstruera ett samband mellan dessa fakta. Det är förvisso riktigt att, som Rolf Torstendahl påpekat, det nya i Lauritz Weibulls forskningsprogram inte låg i källkritiken. Å andra sidan är det uppenbart att många även i själva den weibullska traditionen⁶ såg källkritiken som det exklusivt weibullska. Anledningen till detta ligger säkert i att källkritiken sågs som den avgörande kompetensen. Konstruktionen skulle ju bara ske enligt vanliga sunda logiska principer och alltså utan uppbådande av generella teorier.⁷ Vanlig logik kunde man inte göra anspråk på att vara ensam om. Källkritiken blev den särpräglade yrkesskickligheten.

Historieforskningen blev därmed en mer bestämd och avgränsad specialitet i den historisk-kritiska skolan än i andra, tidigare eller konkurrerande svenska historietraditioner. Hjärne och hans disciplinar höll alltid gränsen mot filosofin öppen. Spekulationerna kring Sveriges roll i världen (kulturens utpost mot Ryssland) förutsatte diverse historiefilosofiska antaganden om nationerna som självständiga aktörer med bestämda och konstanta egenskaper. Ännu när Bertil Boëthius kring 1950 skulle försvara den uppsvenska riktningen mobiliserade han historiefilosofin, nu av närmast nykantiansk tappning.⁸ Hans huvudmotståndare, Erik Lönnroth, lät däremot filosofin vara.

Weibullhistorikernas strikta avgränsning av historievetenskapen har en avgörande betydelse för bestämningen av deras vetenskapshistoriska position.

Att en disciplin blir specialiserad innebär först och främst att den blir ett avskilt arbets- och kompetensområde. Endast den som i tal och skrift kan bevisa sig ha vissa exklusiva insikter och färdigheter, vanligen förvärvade genom en särskild typ av skolning, hör till specialiteten. Endast han eller hon kan bli en auktoritet på området.

Det är en avgörande händelse i en vetenskaps utveckling att den blir specialiserad. Specialiseringen förutsätter inte bara att disciplinens egna företrädare följer specialitetens regler. Andra vetenskapsmän måste acceptera specialiteten genom att inte ge sig in på dess domäner utan att söka stöd hos dess auktoriteter. I sista hand måste politiker, universitetsadministratörer och den läsande allmän-

⁶ *Rolf Torstendahl* anför i *Källkritik och vetenskapssyn*, 1964, s. 363, några exempel på "weibullianska" uttalanden, där källkritiken framhävs som det väsentliga.

⁷ Vältaliga utläggningar av detta program finns förutom i *Lauritz Weibulls* *Kritiska undersökningar* och hans polemiska skrifter i dess efterföljd i *Curt Weibulls* *Sverige och dess nordiska grannmakter*, a.a. s. 64 f.

⁸ *Boëthius* skiljer noga mellan studiet av ekonomin och studiet av de mänskliga motiven; hans uttrycksätt förräder inflytande från Heinrich Rickert eller honom närstående tänkare. — Jfr uppsatsen *Behöver vår historievetenskap lägga om sin kurs?*, HT 1950, s. 242, och *Principfrågor*, HT 1951, s. 55 ff. — Rickert blev föremål för den konservativa historikern och filosofen *Hjalmar Haralds'* intresse, t.ex. i skriften *Undersökning av det historiska medvetandet*, 1923.

heten skänka den sitt godkännande; skolböcker och andra populariseringar får inte strida mot specialisternas omdömen och resultat.

Historieforskningen når först sent ställningen som en allmänt accepterad specialitet. I själva verket finns det grundläggande motsättning under hela 1800-talet om utforskningen av mänsklighetens förflutna ska vara en angelägenhet för en särskild sorts fackmän eller ej.

I Tyskland går specialiseringen snabbast, och den hänger intimt samman med det tyska universitetsväsendet. Det var vid de tyska 1800-talsuniversiteterna med Berlin i spetsen som forskningen blev ett yrke och forskarutbildningen en högsta angelägenhet. Naturvetenskaperna hade sina självklara utbildningsplatser i laboratorier. Humanvetenskaperna fick seminarierna. I seminarierna skulle eleverna inte i första hand redovisa kunskaper eller få del av lärarens kunskaper; han skulle överta och bevisa en rad yrkesfärdigheter. På särskilda proseminarier skulle den rent tekniska skickligheten uppövas. Efter det att lärlingsproven i excerpering och referat, källbehandling och källhänvisning avlagts följde i det högre seminariet några gesällår, under vilka studenten skulle utvecklas till en professionell forskare som kritiskt kunde handskas med sitt källmaterial och prestera en vetenskapligt fullvärdig framställning.⁹

Men samtidigt som den tyske historikern utbildades till professionell källkritiker, så inövades han i någon variant av historismens filosofiska program.¹⁰ Det fanns inget nödvändigt samband mellan källkritik och historism; när historien och en rad andra humanvetenskaper något senare specialiserades i Frankrike,¹¹ så spelade historismen ingen roll. Men historismen rättfärdigade å andra sidan källkritiken. Den förkunnade inte bara att en företeelse endast kunde bli föremål för kunskap om den studerades i sin utveckling. Den lärde också att det historiska materialet var vad vi kan kalla olikformigt: det gick inte att från ett känt material

⁹ Seminarieväsendets utveckling och betydelse har ännu inte blivit föremål för någon grundligare undersökning. För en äldre men givande framställning, se *Friedrich Paulsen*, *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*, 1902.

¹⁰ Litteraturen om historismen är stor men högst oenhetlig. En grundläggande oenighet gäller om den hegelska traditionen ska räknas till historismen eller ej. De som menar att han bör avskiljas bärs av en djupt ohistorisk föreställning om att Hegel som filosof inte kan anses företräda ett forskningsprogram som vägledde goda empiriker. Då föreställer man sig att en empiriker inte kan hysa spekulativa uppfattningar; vilket är fullständigt felaktigt. — Bland nyare arbeten om historismen kan nämnas *Karl Heussi*, *Die Krise des Historismus*, 1932, *Friedrich Engel-Janosi*, *The Growth of German Historicism*, 1944, *Pietro Rossi*, *Storia e Storicismo nella Filosofia Contemporanea*, 1960, och *Georg G. Iggers*, *Deutsche Geschichtswissenschaft*, 2:a uppl., 1972.

¹¹ För humanvetenskapernas specialisering i Frankrike spelade tillkomsten av *École Pratique des Hautes Études* (1869) en avgörande roll. Både Augustin Thierry och Jules Michelet hade tidigare utvecklat en delvis specialiserad historieforskning som hade mycket gemensamt med historismens program — dokumentutgivning, källkritik och organisk historiesyn — men deras idéer fick, som hela den romantiska idévärlden, ett kortvarigare och tillfälligare inflytande i Frankrike än i Tyskland.

sluta sig till ett okänt, och det historiskt intressanta och viktiga kunde inte göras till föremål för generaliseringar. Historikern hade därför att utgå från ett hav av fakta som källorna uppenbarade. Han skulle visserligen inte nöja sig med dessa fakta utan från dem sluta sig till ett bakomliggande "organiskt" sammanhang, den "etiska världen",¹² staten, den stora personligheten eller något annat högt och idealt.

Det är viktigt att komma ihåg att den moderna historieforskningens inriktning på fakta har sitt närmaste historiska ursprung i den tyska historiska traditionen. Hjärne och hans skola var goda exponenter för historismen, och man kan förstå deras sårade förvåning när bröderna Weibull återopade Ranke och Waitz som sina föregångare. Hjärne ägnade sig ju också åt källkritik, men han delade därtill tyskarnas kärlek till historiefilosofierandet.

I nutida missnöjesyttringar över historieforskningen får man ofta höra att faktasamlandet har sin inspiration i 1800-talspositivismen från Comte och framåt. Det är en formidabel historisk felsyn. Positivisterna föraktade å det djupaste de isolerade fakta, som historikerna dragit fram i ljuset. Comte och Buckle förklarade att det aldrig var de enskilda händelserna, lagrade i de enskilda dokumenten, som kunde lära oss något om mänsklighetens utveckling. Man skulle söka det vanliga, det överallt förekommande, det regelbundna — och det skulle man inte finna genom källkritik.¹³

Comte och Buckle var som historiker betraktade rena amatörer. De var amatörer med gott samvete. Det skulle inte falla dem in att historien endast borde studeras av folk med en särskild typ av fackutbildning. Historia var "social dynamik", och den sociala dynamiken bestod i att mänskligheten genom utvecklingen av sina kunskaper frigjort sig från sitt beroende av yttre, naturgivna omständigheter.

Men det var inte bara positivisterna som bedrev amatörhistoria. De mest lästa historikerna i Storbritannien vid 1800-talets mitt, Macaulay och Carlyle, var ingalunda några fackmän i modern mening. "Facts are but the dross of history", förklarade Macaulay triumferande.¹⁴ Herbert Spencer skrev "super-organismernas", dvs. samhällenas historia i arg polemik mot positivisterna.¹⁵ John Stuart

¹² Ett av historismens viktigaste principdokument är *Johann Gustav Droysens Grundriss der Historik* (1860 och många senare uppl.), där den "etiska världen" är den bakomliggande enhet, till vilken historikern genom sitt källkritiska studium når fram.

¹³ *Auguste Comte* öser sin vredes skålar över "l'incoherente compilation de faits déjà improprement qualifiée d'histoire"; *Cours de philosophie positive*, T. 5, 1841, s. 14. *Henry Thomas Buckle* förklarar att historieforskningen "presents that confused and anarchical appearance natural to a subject of which the laws are unknown, and even the foundation unsettled"; *History of Civilisation in England*, 1865, Vol. I, s. 5.

¹⁴ Cit. efter *Arthur Marwick*, *The Nature of History*, 1970, s. 44.

¹⁵ *Herbert Spencers* polemik mot positivismen kulminerade i *The Classification of the Sciences*, 1864. — Den allmänna uttunningen av termen "positivism" är väl anledningen till att Spencer även i historiska framställningar kan räknas till en positivistisk tradition, så t.ex. i *D. G.*

Mill, som likväl var en försiktigare ande, gav sig tveklöst in på historiens område. T.o.m. Charles Darwin, som var så ängsligt mån om att inte bryta mot några specialiseringens regler när han sysslade med biologi, gjorde fredliga utläggningar om mänsklighetens historiska utveckling när det passade sig.¹⁶

Dessa människor accepterade inte historievetenskapen som en specialitet. Det är talande att när de fackmedvetna historisterna går till angrepp på dem, så gäller deras första och mest emfatiskt hävdade argument motståndarnas bristande erfarenhet som historiker. Historismens främste filosof och idéhistoriker, Wilhelm Dilthey, förklarar sålunda att den avgörande bristen hos sådana som Comte, Mill och Spencer är att de arbetar utan ”den intima känsla för den historiska verkligheten, som bara kan utvecklas ur ett mångårigt studium av dess enskildheter”.¹⁷ Det är specialistens krav han reser: Ingen kan göra en självständig insats på något humanvetenskapligt område som inte ägnat en betydande del av sin forskningsinsats åt den humanvetenskapliga empirin.

Det råder alltså en *dubbel* motsättning mellan historisterna och deras motståndare. Den ena, som eftervärlden har haft lättast för att skönja, ligger på ett filosofiskt plan. Historisterna har sin organiska historie- och människosyn. Nationer och stater har sitt eget överindividuella liv, så även religioner och åskådningar. De mänskliga individerna (åtminstone de bättre bland dem) är unika. — Motståndarna är i olika grader mekanister: även historien är en lagbunden process. De är empirister; medan historisterna söker diverse dolda andliga sammanhang bakom fakta, så ska sammanhangen enligt motståndarna direkt komma till synes i enskildheterna.

Men om historisterna är mindre empirister, så är de i gengäld mer empiriker. Däri ligger den andra motsättningen. Historisterna är företrädare för en strikt specialiserad historieskrivning, och specialitetens gränser bestäms inte av någon historistisk filosofi eller historiesyn utan av den professionella hanteringen av humanvetenskapernas empiriska material.

Det vore fel att påstå att dessa motsättningar kommit till någon lösning i 1900-talets humanvetenskapliga utveckling, såvida man inte ser uppdelningen mellan samhällsvetenskaper och humaniora som en lösning (för egen del ser jag den som en stor olycka). En sådan uppdelning är djupt främmande för snart sagt hela 1800-talet. I ovist nit brukar vi föra Spencer och Mill och Comte till samhällsvetenskaperna, ja t.o.m. Marx, som ändå var en god källbitare när han skrev ekonomisk historia och doktrinhistoria, blir blott och bart samhällsvetare. Histo-

Charlton, *Positivist Thought in France*, 1959, s. 3 f, Maurice Mandelbaum, *History, Man, & Reason*, 1971, s. 10 ff, och Tore Frängsmyr, *Science or History*, Lychnos 1973—1974, i synnerh. s. 109 f.

¹⁶ Främst i *Charles Darwin*, *The Descent of Man*, Vol. I, 1871.

¹⁷ *Wilhelm Dilthey*, *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (1883), *Gesammelte Schriften* bd. I, 1922, s. 23. *Droysen* hade i sin *Grundriss* bemött *Buckles History* på liknande sätt.

risterna är däremot humanister. Men då glömmer vi att alla rörde sig inom samma stora problemområde.

3

Bodelningen mellan en i huvudsak nomotetisk och synkronistisk samhällsvetenskap och en heterogen grupp i huvudsak idiografiska och diakronistiska discipliner som kallas humaniora är ett bland många uttryck för en djupgående förändring som gäller vetenskapssyn och vetenskapsideal överhuvud. Att försöka datera omvandlingen är tills vidare ogörligt och kanske inte heller särskilt fruktbart. Naturligtvis rör det sig om en långsam process med rötter långt tillbaka i tiden. Någon gång vid sekelskiftet är det i varje fall tydligt att någonting har skett.

Den mest synbara förändringen gäller vetenskapernas roll och betydelse i den världsåskådningsmässiga och i vidaste mening ideologiska debatten. Fysiken förlorar sitt fasta fundament i den newtonska mekaniken. Än mer påfallande är förändringen inom biologin. Darwinismen, som utvecklats till världsåskådning, är på reträtt, medan den materiellt nyttiga men ideologiskt mindre brännbara genetiken — som darwinisterna försummat eller misshandlat — blir den biologiska modevetenskapen.

Systembyggarna, som försöker foga ihop allt vetande till en enda enhet, blir färre och betraktas som urmodiga. Filosofer ägnar sig mer åt vetenskapernas gränser och begränsningar än deras världsåskådningsmässiga sammanhang. Den nykantianska riktningen kan med vissa reservationer ses som exponent för den nya inriktningen. Men mer typiska företrädare är de nya positivisterna med Ernst Mach i spetsen. I väsentliga stycken hyser de helt andra åsikter än de äldre positivisterna av Comtes skola. För Comte gällde det att överallt uppvisa lagbundenheter; det var den enda intressanta kunskapen. För Mach var den säkra kunskapen den allt överordnade normen för vetenskapligt arbete. Det fanns områden på vilka inga säkra lagar kunde uppställas. Comte och hans efterföljare hade f.ö. framför allt sökt uppställa utvecklingslagar av typen ”mänsklighetens andliga utveckling”. Nu kom hela den kategorin i vanrykte.

Men förändringen dikterades inte av filosofer som Mach; filosoferna gav ord åt en förändring som var märkbar på snart sagt alla vetenskapliga områden. Det är ännu svårt att historiskt bestämma processen, och det beror inte bara på att den ligger oss så nära i tiden. Inom snart sagt alla discipliner, som den gången fått sin nya inriktning, finns det fortfarande en föreställning, som inpräntats i läroböcker, handböcker, populariseringar och festtal, att respektive disciplin i och med denna moderna omvandlingsprocess nått sitt obetingat och oinskränkt vetenskapliga stadium. Så är det i fysik och kemi, så är det i biologi, så är det i lingvistik och nationalekonomi och sociologi och filosofi. Så är det i historia. Men ämnen som betraktar sig som obetingat vetenskapliga odlar inte något nämnvärt

historiskt medvetande om tiden före det obetingade vetenskapliga genombrottet. Det som är fulländat kan inte ha någon utveckling; det visste redan skolastikerna.

Men det finns ett och annat som vi kan säga om omvandlingen. Specialiseringen tog ett språng framåt. En god vetenskapsman skulle inte å ämbetets vägnar uttala sig om Gud, moralen eller politiken — sådant som vetenskapsmän tidigare rest land och riken runt och talat om. En god vetenskapsman skulle hålla sig till det ämne som var honom givet. En fysiker skulle inte uttala sig om biologernas liv. Biologerna borde upphöra att skriva mänsklighetens historia så som de gjort på Darwins tid.

Historikern skulle hålla sig till sin specialitet, som var källkritiken. Han gjorde sig löjlig om han hade ett eller annat att säga om människan som biologisk varelse och nästan lika löjlig om han gav sig in på psykologernas eller ekonomernas mark.

Det finns mycket gott att säga om denna utveckling. Skärpan, säkerheten, själva den vetenskapliga kompetensen ökade inom snart sagt alla områden. Alla dessa konstiga uttalanden om ditt och datt, varav 1800-talets vetenskaper är så fulla, har blivit mycket sällsyntare.

Men det finns också mycket ont att säga. Ett ska genast sägas: om man strikt ska kunna hålla sig till en specialitet, så förutsätter det att specialiteten utgör en väl avrundad helhet, inom vilka de vetenskapliga resonemangen kan föras till punkt. Men i själva verket är specialiteterna sällan sådana helheter utan tvärtom produkter av diverse tillfälligheter: längesedan inaktuella ämnesindelningar vid skolor och universitet, praktiska hänsyn eller ideologiska krav.¹ Att t.ex. dra en skarp gräns mellan nomotetiska samhällsvetenskaper och idiografiska humaniora kan vara mycket praktiskt men bidrar å andra sidan till att många viktiga problem inte kan behandlas tillfredsställande på någondera sidan gränsen.

I en strängt specialiserad vetenskap talar vetenskapsmannen ofta i förkortningar och antydningar så snart han tvingas ett steg utanför sitt revir. En historiker kan inte klara sig långt utan föreställningar om hur människor fungerar, men psykolog får han inte leka. För att foga samman fakta i avhandlingar och uppsatser måste han ha idéer om ekonomiska realiteter, klassförhållandens betydelse och idéers sätt att påverka händelser och handlingar. Men allt detta faller utanför hans specialitet. Han har två möjligheter att undvika att falla ur sin roll. Antingen kan han söka skydd i någon knäsatt teori på respektive fackområde, eller också kan han tyst gå förbi saken i trygg förlitan på sin egen och läsarens common sense: så fungerar en människa i den eller den situationen, sådana är de ekonomiska realiteterna.

Om jag sett rätt, så har de äldre weibullianerna valt den senare vägen, medan

¹ I ett omfattande arbete, som jag håller på att fullborda och som har den preliminära titeln Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskaper, kommer jag mer ingående att söka fastställa de olika indelningsgrundernas betydelse för specialiseringens inriktning.

yngre historiker visar en större benägenhet för den förra. Det är i så fall en viktig förändring.

Den historisk-kritiska skolan blir historiskt fullt skönjbar först i detta vidare sammanhang av vetenskapernas avideologisering och fullbordade specialisering. Historievetenskapens ideologiska betydelse uppfattas som helt negativ: att korrigera fördomar och myter,² däremot inte att skapa eller stärka föreställningar som gynnar det nationella sinnelaget, gudfruktigheten eller (för den delen) klassmedvetandet. Specialitetens omfång är givet redan i historismen; historikern är källkritiker. Men den historisk-kritiska skolan ger det som flyger och far i historismens filosofiska schabrak. I detta har de, som redan påpekats åtskilliga gånger i litteraturen, sina föregångare och förebilder bland i synnerhet franska historiker. Liksom dessa föregångare skjuter de inte bara historismens lösningar — allt detta organiska tänkande — åt sidan. De undviker också ett antal allmänna humanvetenskapliga problem om förhållandet mellan enskilt och allmänt, individ och kollektiv, ekonomiska och politiska och idémässiga faktorer osv., på vilka historismens filosofier gett en typ av svar, Comte och Mill och Spencer och Marx eller andra typer.³ Det är inte bara metafysiken som försvinner. Det är också rader av vetenskapsteoretiska, socialpsykologiska, sociologiska, ekonomiska och andra frågor som avvisas som icke-historiska.

4

Mellan den historisk-kritiska skolan och Mill har vi hittills inte funnit spår av likhet. Den historisk-kritiska skolans företrädare är verkliga 1900-talsmoder- nister i motsats till Mill och andra 1800-talsandar.

Ändå skulle det alltså finnas en förbluffande överensstämmelse mellan Mills *teorier* om samhälle och samhällsutvecklingen och weibullianernas *tysta antaganden*.

Låt oss börja med Mill. Mill formulerar två olika, inbördes inte relaterade uppfattningar om den samhällsliga utvecklingen. Den ena hör till hans ekonomiska teori, där han som bekant vidareutvecklar den klassiska doktrinen från Smith och Ricardo. Hans grunduppfattning är enkel och klar. Produktionen

² Jfr Birgitta Odéns uppsats i Scandia 1975: 1.

³ Det behöver knappast påpekas att det ute i Europa finns historiker och samhällsvetare som går andra vägar. Karl Lamprecht är t.ex. både professionell historiker och anhängare av positivismens nomotetiska ideal. Max Weber ägnar sig i högsta grad åt historiska problem. Det finns historiker i Sverige utanför den historisk-kritiska skolan som propagerade för en medveten återanknytning till samhällsvetenskapliga teorier på ett rätt tidigt stadium, t.ex. Sven Ulric Palme. I dag är intresset för sammanhanget med samhällsvetenskaperna stort överlag; Birgitta Odén, som bevisligen utgått från den historisk-kritiska skolan, är i det avseendet representativ. Något återupplivande av 1800-talets breda problemvärd är det likväl inte fråga om.

utvecklas med en naturlags nödvändighet; i själva verket är dess inriktning och storlek given av de naturliga omständigheterna. Den kan inte påverkas av mänsklig vilja och mänskliga beräkningar. Naturen ger de ramar inom vilka människorna kan röra sig. Distributionen av produkter mellan olika samhällsklasser, liksom distributionen mellan olika nationer, alltså handeln, är emellertid möjlig att påverka. Det är därför också distributionen som är den intressanta variabeln i den ekonomiska teorin.¹

Mill säger, väl att märka, inte att produktionen skulle vara betydelselös eller avhängig distributionen. Han hävdar att den utgör den stumma bakgrunden till det ekonomiska livet.

I hans andra teori, som han gett en populär utformning i sin berömda skrift *Om friheten*, så är det idéerna och idéernas kamp som bestämmer den historiska utvecklingen överhuvud. På ett lägre — i övrigt inte närmare preciserat — utvecklingsstadium, så är det härskarnas idéer som bestämmer riktningen; på ett högre, då undersåtarna mognat till medborgare, är det den fria konkurrensen mellan deras idéer som är den avgörande betingelsen för alla framsteg.²

Mill säger uttryckligen att denna teori om idéerna inte har med hans ekonomiska teori att skaffa.³ Det kan förefalla egendomligt att bristen på sammanhang inte bekymrar honom. Teorin om distributionen och teorin om idéerna måste komma i strid med varandra om de används konsekvent. Enligt den ena måste en avgörande samhällsförändring förklaras med förändringar i distributionen, enligt den andra med nya idéer eller med förändringar i balansen mellan olika idéer.

Men Mill menar att han kan förklara motsägelsen som skenbar. Det vet vi från *A System of Logic*, hans stora vetenskapsteoretiska arbete. Alla generella påståenden om samhället måste kunna härledas från generella påståenden om individen. Mill är således en utomordentligt konsekvent individualist i sin samhällsteori: Intet finns i samhället som inte har sin motsvarighet och grund i individen. Varje samhällsteori måste bygga på en individualpsykologisk teori.

Den politiska ekonomins teori utgår endast från den del av människans psyke som har med hennes vinstbegär att skaffa. Den utgör därför en abstraktion från ett vidare psykologiskt sammanhang. Därmed blir den också en abstraktion från motsvarande vidare sociala sammanhang: den bortser från alla omständigheter som har betydelse för ett samhälle — inklusive dess ekonomi — som inte är ekonomiska.⁴

Mill utför inte motsvarande resonemang vad gäller idéerna: möjligen är teorin

¹ *John Stuart Mill, Principles of Political Economy* (1849, 7:e uppl. 1871), *Collected Works* Vol. II—III, 1965, i synnerh. Vol. II, s. 199 ff.

² *John Stuart Mill, On Liberty*, (1859) sv. övers. *Om friheten*, 1967, s. 17 ff.

³ *Ibid.*, s. 104 f.

⁴ *John Stuart Mill, A System of Logic*, 3:e uppl. 1851, Vol. II, s. 481 ff.

om idéerna som samhällets dynamiska krafter en abstraktion från människans intellektuella kapacitet. Men därom kan vi inte uttala oss med någon säkerhet.

Det står i vart fall klart att pluralismen i Mills samhällsteori har sin grund i hans metodiska individualism. Bristen på sammanhang ter sig inte plågsam för honom därför att han finner en enhet bakom och under den samhällseliga mångfalden: den mänskliga individen. Produktionen kan lämnas utanför räkningen därför att dess väg inte avgörs av mänskliga beräkningar. Distributionen är däremot avgörande därför att den bestäms av individuella vinstkalkyler. Idéerna är självklart väsentliga, ty bakom dem ligger mänskliga planer och önsknningar.

Mill räknar i själva verket med två skilda typer av kausalitet av betydelse för mänskligt liv och mänskligt samhälle. Dels är det en naturens kausalitet, dels en psykisk kausalitet. Vissa förhållanden kan människorna inte påverka med sina beräkningar. Dessa förhållanden hör till naturvetenskapernas område. Omständigheter som kan sägas vara beroende av människans psyke i vidaste mening är däremot en angelägenhet för humanvetenskaperna (eller "the moral sciences", som Mill säger).⁵

Eftersom den grundläggande enheten i humanvetenskaperna är individen och inte klassen eller staten eller folket, så bekymrar det honom inte att de väsentliga variablerna i samhällsteorin, eller rättare sagt i de olika samhällsteorierna, förblir orelaterade. Det krav han i realiteten kommer att ställa på teorierna är att de i sin begränsning ska kunna placera samhällseliga händelser i ett fast kausalsammanhang. De humanvetenskapligt intressanta sammanhangen eller processerna har sin grund i det mänskliga psyket. När en sådan händelse eller process kan förankras i någon form av föreställning eller beräkning eller vilja och när således denna föreställning eller beräkning eller vilja kan sägas vara den avgörande orsaken till händelsen eller processen, så har man nått fram till ett vetenskapligt tillfredsställande resultat.

Det är inte fråga om ett deterministiskt vetenskapsideal i sträng mening. Mill tror inte på ett slags humanvetenskaplig mekanik.⁶ Hans krav är mer begränsade. Han godtar inte förklaringar enligt vilka någonting händer av en slump eller tillfällighet, och en slump eller tillfällighet är på humanvetenskapernas område allt det som inte kan relateras till mänskliga psykiska akter av något slag.

Det finns alltså en helt grundläggande skillnad redan på detta fundamentala plan mellan Mill å ena sidan, idealisten Hegel (med snart sagt hela skaran av historiker) och materialisten Marx å den andra. Både Hegel och Marx eftersträvar till skillnad från Mill en enhetlig samhälls- och historieteori. Men de tillåter tillfälligheter i den historiska eller samhällsvetenskapliga förklaringen, dvs. de accepterar sådana händelser som inte kan bestämmas eller förutses med

⁵ Ibid., s. 401 ff.

⁶ Ibid., s. 432 ff.

hjälp av den allmänna teorin. De individuella viljetryckningarna och planerna kan i den meningen bära tillfällighetens prägel, och omvänt så framstår historiskt avgörande processer som i grunden tillfälliga i förhållande till planer och önskingar. Hegels världsanda kan ta de stora individerna i sin tjänst men utnyttja dem för sina egna planer. Vad som händer kan alltså inte återföras på enskilda mänskliga psyken. För Marx är det självklart att de grundläggande omvälvningarna har att göra med förhållanden som ligger bortom människors "medvetande". Medvetandet skapar inte historien. I förhållande till de stora processerna är individerna med sina kalkyler och beräkningar tillfälligheter.

Mellan en idealistisk, företrädesvis konservativ historieskrivning och en materialistisk finns *den* likheten att man på båda hållen räknar med överindividuella drivkrafter i historien, antingen nu dessa bestäms som Gud och nationen eller som de materiella produktionsförhållandena och därmed klassmotsättningarna. I förhållande till dessa drivkrafter framstår individerna och deras medvetanden som tillfälligheter.

Det är föreställningar som Mill och andra individualister inte kan acceptera.

5

Själva den polemiska utgångspunkten för den historisk-kritiska skolan var tesen, att man måste acceptera lakuner i kunskapen om historien. När källorna inte räckte till eller inte höll för den kritiska prövningen, så måste historikern öppet tillstå att man ingenting kunde veta. Denna tes — så chockerande för den länge förhärskande, nationalistiskt sinnade historieskrivningen — spelade en huvudroll redan i Lauritz Weibulls *Kritiska undersökningar* och behöll sedan den rollen så länge motståndarsidan höll sig vid (ett låt vara allt bräckligare) liv.

De historiska tomrummens betydelse i den historisk-kritiska skolan är självfallet uppmärksammat i all litteratur i ämnet. Men det finns en fråga som naturligen hör hit men som inte ägnats tillbörlig uppmärksamhet, nämligen: När är materialet tillräckligt för en historisk konstruktion? När kan historikern säga att han vet något med bestämdhet?

Det svar, som företrädarna för den historisk-kritiska skolan ger, återfinns snarare i deras historiska arbeten än i deras deklamationer. Tillspetsat och förenklat kan svaret formuleras: Konstruktion är möjlig så snart det är möjligt att säkerställa ett *händelseförlopp*. Det räcker alltså inte med en enstaka händelse, ty den framstår då som en tillfällighet, och *kännedomen om tillfälligheter är ingen vetenskaplig kunskap*.¹ Konstruktionen är möjlig när man kan uppvisa ett sammanhang av händelser. Men sammanhanget får inte se ut hur som helst. Det måste vara ett "naturligt" sammanhang.

¹ Om den isolerade händelsen, se t.ex. Curt Weibull, *Källkritik och historia*, s. 107.

För weibullianerna är det t.ex. självklart att Kalmarunionen kan bli föremål för en historisk konstruktion. När Lauritz Weibull låtit källkritikens kvarnar mala sönder både det ena och det andra, så kan han likväl till sist konstatera att en "händelsekedja" kan fastställas.² Resonemanget är mycket kortfattat, men det framgår likväl klart att förloppet inte bara eller främst är yttre händelser: de yttre händelserna är resultat av de inblandades planer och intressen.³

Erik Lönnroths forskningar rörande Kalmarunionen från doktorsavhandlingen och framåt har lett till en betydligt mer omfattande konstruktion. Uppgörelsen med tidigare framställningar är genomförd med en paradigmatiske kraft och klarhet: det blir tydligt att Lönnroth inte bara underkänner föregångarnas källkritiska handlag. Den idealistiska historieskrivningens mest berömda ord om Kalmarunionen hade varit Geijers bevingade "en händelse som ser ut som en tanke". I den weibullska historievetenskapen kan överhuvud inga sådana "händelser" accepteras som vetenskapliga resultat; de är lika med tomrum, och sådana kan bara tolereras där källorna inte tillåter någon konstruktion. Geijers händelse är en händelse därför att den inte kan relateras till de inblandade parternas planer eller "tankar". I stället förutsätter Geijer i idealistisk anda att unionen är ett led i de nordiska ländernas organiska utvecklingsprocess, som går över huvud på även de mäktigaste individer.

I den historisk-kritiska skolan kan ett händelseförlopp inte vara en serie stadier i någon överindividuell process. För Erik Lönnroth blir Kalmarunionens utveckling och upplösning intimt förbunden med de inblandade parternas medvetna intressen. Unionsfolket kämpar mot hanseaternas inflytande, medan Engelbrekt företräder Bergslagens särpräglade intressen.

Det är viktigt att de konkurrerande intressena nära hänger samman med sina företrädares ekonomiska och sociala bakgrund och ställning. Människor kan ta miste på sina möjligheter i maktkampen, men de tar inte miste på vad som gagnar dem.

För idealistiska historiker fanns det mycket i historien som var egendomligt, storslaget, besynnerligt. Den weibullianske historikern tillåter inga överraskningar. Han har nått sitt resultat när han efter källkritikens eklut kan visa att händelser och handlingar och planer var fullständigt självklara.

Detta förutsätter en viss typ av möblering av den historiska scenen. Dels finns det en bakgrund som skiftar men som aktörerna inte varit med om att skapa. Det är de geografiska förhållandena och den produktion som är möjlig under dessa förhållanden. Det är också främmande inflytanden — t.ex. hanseaternas

² "Trots detta låter sig de olika länkarna i händelsekedjan urskilja." *Lauritz Weibull*, Unionsmötet i Kalmar, Scandia 1930, s. 211.

³ Den påföljande debatten kom karakteristiskt nog att gälla källkritiska frågor. Jfr *Lauritz Weibulls* svar till Gottfrid Carlsson: 1937 års unionsbrev och dess rättsgiltighet, Scandia 1931. Repliken är f.ö. ett stycke lysande och obarmhärtig polemik av betydande litterär förtjänst.

— på ett eller annat område. Det är mot denna bakgrund som aktörernas handlingar ska te sig konsekventa. Skildringen av bakgrunden kan bli mycket omfattande som i Curt Weibulls, Sture Bolins och kanske framför allt Erik Lönnroths arbeten. Framställningens själva slutresultat är likväl demonstrationen av hur människors handlingar och åtgärder är naturliga reaktioner på bakgrunden. ”Sturarnas finansiella system”, förklarar Erik Lönnroth i sin berömda *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige*, ”var en svensk företeelse, anpassad efter specifikt svenska förhållanden. Det har haft sin givna förutsättning i Sveriges geografi”. En sammanfattande jämförelse mellan Danmark och Sverige sägs demonstrera ”ett tämligen naturligt sakförhållande”.⁴

Den weibullska historieförklaringen är således förd till punkt när den visar hur människor som individer eller företrädare för grupper eller stånd eller klasser handlar och ordnar sina förhållanden på ett sätt som är naturligt mot den bakgrund de har; då har man konstruerat ett verkligt händelseförlopp.

Men vad är då ”naturligt” för människorna? Det vore weibullianerna helt främmande att ge sig in på diskussioner i psykologi. Även om deras framställningar säger en hel del om mänskliga motiv och överväganden och planer, så innehåller de inte ett ord om vad människan är för ett kreatur. Denna tystnad är helt i överensstämmelse med deras avgränsning av historieämnet.

Ändå är det möjligt att rekonstruera vissa väsentliga drag i människosynen. Det första och för historieskrivningen helt avgörande är att människan under sin historiska utveckling inte förändrats på ett genomgripande sätt, eller närmare bestämt på ett sådant sätt att det för historikern försvårar tolkningen av deras handlingar. Det behövs inga psykologiskt laddade dokument för att konstatera handlingarnas grundläggande motiv.⁵ Det är en förutsättning som strider både mot historisternas och marxisternas uppfattning, medan den är i god överensstämmelse med t.ex. Mills.⁶

Ett annat drag i människosynen är att ideologiska bevekelsegrunder av olika slag bara i obetydlig utsträckning antas påverka människors handlande. Idéer om Gud och fosterland bestämmer inte människors reaktioner. Samma slags beräkande individer har befolkat Sverige från hedendomen genom katolsk och protestantisk tid fram till den moderna sekulariseringen.

⁴ Erik Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige*, GHÅ XLVI 1940: 3, s. 258 f resp. s. 263.

⁵ Tvärtom tillmäts intima psykologiska dokument en mindre betydelse även för bedömningen av personliga motiv; jfr Curt Weibulls forskningar rörande Christina. Å andra sidan bör det betonas, att det öppna psykologiserandet främst återfinns i populariseringar av typ *Erik Lönnroths Om vikingar* (ursprungligen en artikel i *Dagens Nyheter* 18/4 1947), där vikingarnas handel utan omsvep tillskrivs deras ”vinningslystnad”.

⁶ Något intresse för de historiska epokenas psykologi finns mig veterligen inte i den historisk-kritiska skolan. Bl.a. i Annales-skolan har det varit desto livligare alltifrån *Lucien Febvres Le problème de l'incroyance au 16e siècle*, 1942.

Den weibullska människan är en planläggande, en kalkylerande människa. Mill hävdade att nationalekonomins människa var en abstraktion; det är möjligt att den historisk-kritiska skolans företrädare menar något liknande och ser sin kalkylator som blott det hos människan som kan påverka den typ av historiska förlopp varmed de sysslar. I varje fall har den sunda, kalla beräkningen blivit den weibullska historieskrivningens stående karaktär; snart sagt alla dess omvärderingar av enskilda historiska gestalter har gått i den riktningen. Paradexemplet är förstas Curt Weibulls Christina. Weibull avböjer varje tolkning av drottningens handlande som går ut på att hon skulle vara nyckfull eller förblindad av irrationella föreställningar. Varje mått och steg är led i någon långsiktig plan; kallt manövrerar hon mot sina mål. Inre konflikter — som t.ex. en konflikt mellan tro och vetande — kan inte tolereras. T.o.m. hennes till synes spontana reseliv efter abdikationen blir led i en ”fälttågsplan”.

Weibullskolan eftersträvar de definitiva resultaten. Men det definitiva är inte bara det säkerställda faktum; det är också konstruktionen av personligheter och bevekelsegrunder och planer.⁷

Bilden av den kalkylerande människan ingår också på ett självklart sätt i själva källkritiken. Den berättande källan är alltid präglad av sin författares intressen och ambitioner.

Den historisk-kritiska skolan är individualistisk i sin människo- och samhällsyn, men den är långt mindre individcentrerad än den nationalistiska, idealistiskt sinnade historieskrivningen med dess rika menageri och stora personligheter, hjältar, förrädare, idealister och galenpannor. Den historisk-kritiska skolan tar företrädesvis upp de individer som en annan historieskrivning redan höjt till skyarna eller sänkt till avgrunden; alla får nu sina sunda, begränsade mänskliga mått.

I övrigt håller den historisk-kritiska skolan ett bredare samhällsperspektiv öppet än sina föregångare och motståndare i svensk historieforskning. Ekonomiska förhållanden, sociala grupperingar osv. spelar en stor, ofta dominerande roll i framställningen. Det är den ena anledningen till att skolans företrädare kunde ha så goda relationer till marxistiskt influerade historiker som Edvard Bull och Halvdan Koht och till att en av de mycket få, för att inte säga den hittills ende marxistiske historikern av format i Sverige, Per Nyström, kunde få sin goda skolning på Lauritz Weibulls seminarium.

Den andra anledningen är naturligtvis att den historisk-kritiska skolan åtminstone under sina första kämpande decennier förhöll sig skäligen likgiltig till de försök till helhetsförklaringar som marxismen levererade. Den konservativa

⁷ När *Sture Bolin* sammanfattar den moderna forskningen om Gustaf IV Adolf, så framstår det för honom som den stora nyvinningen att kungen — tidigare bedömd som dum och halvgalen — visar sig handla i långa stycken planenligt; Gustaf IV Adolf i svensk historisk opinion, *Svensk Tidskrift* 1940, omtr. i *Från Tacitus till Tage Erlander*, 1963, ss. 189—203.

skolan var den enda motståndaren av vikt och betydelse i Sverige. I den kampen kunde marxismen vara en allierad.

Någon konsekvent samhällsbild utöver den som individualismen ger får man söka förgäves efter i den historisk-kritiska skolan. Samhällsutvecklingen är resultatet av en kamp mellan individer som företräder sina eller sin grupps ekonomiska, sociala, kulturella eller maktpolitiska intressen. Att påstå att någon typ av faktorer, socioekonomiska eller ideella eller politiska, skulle vara avgörande eller i sista hand bestämmande för den historiska utvecklingen betraktas som ovetenskapligt. I centrum för uppmärksamheten står det planerliga handlandet, men planerna kan vara av olika slag.

Jag tror att det är mot bakgrund av denna pluralism som man måste se weibullianernas benägenhet att sammanfatta mer långvariga historiska förvecklingar i termer av idékonflikter. Det är inte fråga om något medvetet försök till idealistisk historieskrivning som hos Mill. Det gäller snarare ett praktiskt sätt att sammanfatta ett överindividuellt skeende. För den bedömningen är det ett avgörande förhållande att weibullianerna mig veterligen inte eftersträvat några självständiga forskningsinsatser på det området utan endast övertagit och tillämpat redan vunna resultat. Man behöver bara tänka på den roll Bernheims studier av den augustinska historiesynens betydelse i medeltiden spelat för bröderna Weibulls forskningar. — Idékonflikterna som det gäller — t.ex. mellan *sacerdotium* och *regnum* — kan också fungera som sammanfattningar av planer och beräkningar av alla de slag som i Weibullskolan betraktas som goda förklaringar av begränsade historiska skeenden.

Det skulle innebära att idékonflikterna spelar sin roll huvudsakligen i de historiska synteserna, de individuella planerna huvudsakligen i den mer begränsade analysen. En motsättning mellan det ena och det andra blir det först om man eftersträvar en konsekvent teori om samhällsutvecklingen, och det är en ambition som är Weibullskolan helt främmande.

6

Varje försök att i några formler uttrycka en vetenskaplig skolas eller riktningens kännemärken blir med nödvändighet en förenkling. Men dylika abstraktioner är de enda som ges för den som vill klarlägga ett forskningsprogram.

Det är två drag i den historisk-kritiska skolan som jag betonat. Dels är det den kraftiga och konsekventa avgränsningen av historikerns arbets- och kompetensområde. Dels är det en delvis fördold, individualistisk historiesyn och samhällsbild. Historiesynen och samhällsbilden har sina rötter i det liberala 1800-talet, t.ex. hos Mill. Men det som var kontroversiella åsikter och utmejslade teorier hos Mill är sunt förnuft och självklarheter i den historisk-kritiska skolan.

Det är viktigt att komma ihåg att Weibullskolans sunda förnuft inte är tidlöst.

Som allt annat sunt förnuft är det bundet till en bestämd tid och en bestämd miljö. Den uppgift som ligger närmast till hands är att mer i detalj studera tiden och miljön; Birgitta Odéns beramade undersökning om Lauritz Weibull är därför efterlängtd.

Men weibullianernas önskan att i varje historiskt förhållande se "en i tingens ordning inneboende, naturlig företeelse", för att nu låna en fras från Sture Bolin,¹ hänger naturligtvis samman med deras misstro mot teorier. Denna misstro är, som jag försökt visa, inte en isolerad lundensisk eller svensk företeelse. Den representerar en tendens som är genomgående — om än långt ifrån allenarådande — i hela 1900-talets vetenskap. Det är tendensen att värdera den säkra, den väl avgränsade kunskapen högre än de svepande perspektiven och de stora, riskabla men allmänintressanta synteserna.

Man kan inte förstå den tendensens genomslagskraft utan att studera bakgrunden inom de olika vetenskaperna, alltså de säkra, väl avgränsade forskningarnas teoretiska och empiriska framgångar. Men det räcker inte. Man måste också studera hur olika vetenskaper kommer till användning i det samhälle vari de lever. Jag tror att den frågan är särskilt angelägen när det gäller de humanistiska disciplinerna, därför att osäkerheten om deras faktiska och tänkbara användningsområde är så stor.

Vi vet från andra vetenskapers utveckling att den typ av användning som en disciplin får i högsta grad påverkar dess inriktning, dess grad av specialisering och dess begivenhet på teorier. Den kemiska industrin avgränsade kemin. Det måttlösa ideologiska intresset för darwinismen, dvs. intresset för darwinismens religiösa och politiska konsekvenser, innebar tvärtom att den biologiska teorin expanderade ut över stora vetenskapliga domäner.

Men hur förefaller det sig då med t.ex. historieforskningen? Weibullianerna drev ut den konservativa, nationalistiska ideologin; det var deras avgörande betydelse. Men vad händer sedan? En än starkare avgränsning? En än mer markerad front mot teorier av samhällsvetenskapligt och annat slag?

Tecken som tyder på en rakt motsatt utveckling hopar sig. Intresset för den franska Annales-skolan med dess fascination inför teorier och för ideologier är i snabbt stigande bland svenska historiker. Nya projekt siktar mot verkliga historiska helhetsvyer. Historikerna är själva inbegripna i livliga diskussioner om vad som är på väg.²

Det är en vitalitet som man i dag kan se spår av i en lång rad humanistiska

¹ *Sture Bolins* sakkunnigutlåtande Sju svenska historiker, Scandia 1953—1954, s. 234, där Bolin hävdar att Sven A. Nilssons förklaring av sätesfriheten hade blivit elegantare om han följt Bolins råd att se denna som "en i tingens ordning inneboende, naturlig företeelse".

² Så i en rad uppsatser av *Birgitta Odén*; så i *Erik Lönnroths* lilla studie *Funderingar kring Vilhelm Mobergs ofullbordade, Horisont 1974: 6*; så även i *Lars G. Ohlssons* uppsats *Barn- och ungdomsarbete i svensk industri 1860—1970*, Scandia 1974.

discipliner. "Teorier" har blivit spännande. Men det finns faror som lurar bak knuten. Några anser sig kunna sätta sig över noggrannhet och kritisk metod: den nya historiska folklighet, som av någon anledning gör anspråk på att vara marxistisk, härjar nu i den idealistiska skolans fotsår. Andra tror att teoretisk pluralism är ett lösenord: då blir man mångsidig och fördomsfri. Det är också skadelig galenskap. Metodisk pluralism är av nöden för alla humanister, eftersom deras studieobjekt är så övermåttan komplexa och komplicerade. Men teoretisk pluralism kan inte innebära annat än man samtidigt påstår flera oförenliga ting.³ De klassiska weibullianernas ateoretiska hållning är då att föredra, och en enda dålig teori är bättre än tio goda småteorier hopade huller om buller på en humanvetenskapens kökkenmödding.

The historical-critical school in the light of the history of ideas

Two features of the historical-critical school are emphasised. On the one hand there is the strict delimitation of the scope of historical research and the competence of the historian. Unlike the 19th century positivists and other synthesists the Weibullians do not introduce sociological, economic, psychological and other theories into the historical account. Unlike the German historians and their followers in other countries (e.g. Hjärne's school in Sweden) they do not assume that history is governed by certain hidden, ideal, superindividual powers which it is the historian's task to unearth.

Yet at the same time the historical-critical school has, as Birgitta Odén has shown, a view of history or more precisely two different views of history: the dynamic of development lies in trade and in the conflict of ideas. Now there is a remarkable agreement between these mutually unrelated views of history and the one upheld by John Stuart Mill, among others. In all other respects Mill and the Weibullians are complete opposites and have no direct influence on each other. The author attempts to show that the historical-critical school makes certain suppositions about man and society which its advocates are unwilling openly to go into, owing to the strict delimitation of the area of competence. Here the similarity with Mill becomes apparent. Like Mill, the historical-critical school assumes that the human individual does not change throughout history and that what is of interest about him to the historian at any rate are his plans and calculations: idealistic motives are not accepted. The historian has reached his goal when he has established a "chain of events" which appears to be the result of a conscious plan or of the confrontation between different conscious plans.

³ För en instruktiv diskussion om motsvarande dilemma på ett annat område, se *Bengt Börjesson, Samtal med K — en bok om identiteten*, 1974, s. 70 ff. Socialpsykologins och historikerns teoretiska pluralism är såvitt jag förstår lika katastrofal: kan man inte finna en förklaring med hjälp av den ena teorin, så får man gå till den andra.